

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий інститут права
Кафедра міжнародного європейського права та порівняльного
правознавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**Міжнародно-правовий механізм захисту прав людини
в сфері навколишнього середовища**

293 «Міжнародне право»

Студента (ки) 4 курсу Т. М. Баранюк

Групи П-01

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр.

Кваліфікаційна робота бакалавра містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело.

Керівник

к.ю.н., асистент кафедри
МЄПП

О. А. Швагер

Суми 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий
інститут права
Кафедра міжнародного європейського
права та порівняльного правознавства

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

підпис

“ ___ ” _____ 2024р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА

Спеціальність 293 Міжнародне право

Студентці 4-го курсу, групи П 01

Баранюк Тамарі Миколаївні

-
1. Тема роботи: «Міжнародно-правовий механізм захисту прав людини в сфері навколишнього середовища», затверджена наказом директора ННІ права від “21” лютого 2024 р. № 0129-І
 2. Термін подання студентом закінченої роботи “20” травня 2024 р.
 3. Мета кваліфікаційної роботи – здійснення комплексного аналізу і дослідження міжнародно-правового механізму захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.
 4. Об’єкт дослідження – міжнародно-правовий механізм захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.
 5. Предмет дослідження – є механізм захисту екологічних прав людини (в тому числі в особливих випадках) в рамках діяльності Ради Європи та ЄСПЛ, Європейського Союзу та Організації Об’єднаних Націй.
 6. Кваліфікаційна робота виконується на матеріалах міжнародних

документів, національного законодавства, практики вітчизняних і міжнародних судових установ

7. Орієнтовний план дипломної роботи, терміни подання розділів керівникові та зміст завдань для виконання поставленої мети

Розділ 1 Характеристика підходів до захисту екологічних прав людини, 15 березня 2024р.

У розділі 1 дослідити питання захисту екологічних прав людини в праві Ради Європи та практику ЄСПЛ щодо захисту прав людини в сфері навколишнього середовища; та основні підходи в законодавстві Європейського Союзу щодо захисту екологічних прав людини.

Розділ 2 Захист екологічних прав окремих категорій, 12 квітня 2024р.

У розділі 2 проаналізувати норми міжнародних документів щодо захисту екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів та захисту екологічних прав корінних народів; охарактеризувати основні підходи визначені в цих документах щодо захисту екологічних прав визначених категорій.

Розділ 3 Правовий механізм захисту прав людини в сфері навколишнього середовища в Україні: проблеми та перспективи вдосконалення, 10 травня 2024р.

У розділі 3 Виявити основні проблеми та виклики у сфері захисту прав людини в сфері навколишнього середовища в Україні, запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства і практики його застосування

8. Дата видачі завдання “23” лютого 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____

Швагер О.А.

Завдання до виконання одержав _____

Баранюк Т.М..

АНОТАЦІЯ

Баранюк Т.М. Міжнародно-правовий механізм захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.

Актуальність теми дослідження пов'язана з життєво необхідною складовою існування людства – навколишнім середовищем та правами людини в його контексті. З розвитком людства розвивався й інститут прав людини, і екологічні права в ньому - не виняток. Увагу екологічним правам людини світова спільнота стала приділяти не так давно - наприкінці двадцятого століття, що стало новим кроком у творенні, забезпеченні та захисті прав людини. Наразі під дією екологічної кризи, зміни клімату та різних видів забруднення питання захисту екологічних прав людини постає особливо гостро та необхідно.

В роботі проведено аналіз норм як міжнародного, так і національного права, а також судової практики з питань захисту прав людини в сфері навколишнього середовища, а також узагальнено існуючі проблеми захисту екологічних прав людини та запропоновано перспективи їх вирішення в українській державі.

Мета роботи - здійснення комплексного аналізу і дослідження міжнародно-правового механізму захисту прав людини в сфері навколишнього середовища. Об'єктом дослідження є міжнародно-правовий механізм захисту прав людини в сфері навколишнього середовища. Предметом дослідження є механізм захисту екологічних прав людини (в тому числі в особливих випадках) в рамках діяльності Ради Європи та ЄСПЛ, Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй.

Основними результатами роботи стало узагальнення існуючих механізмів захисту екологічних прав людини в Раді Європи, Європейському Союзі, Організації Об'єднаних Націй, висвітлення практики Європейського Суду з Прав Людини, виявлення особливостей захисту екологічних прав

людини в умовах збройних конфліктів та захисту прав корінних народів в сфері навколишнього середовища, а також дослідження національного механізму захисту екологічних прав людини в Україні, проблем такого захисту і шляхів їх подолання.

Ключові слова: міжнародно-правовий механізм, екологічні права людини, законодавство, міжнародні стандарти, національні стандарти, захист прав людини.

ABSTRACT

Baraniuk T.M. International legal mechanism for the protection of human rights in the field of environment.

The relevance of the research topic is related to the vital component of human existence - the environment and human rights in its context. Environmental human rights are a relatively new category of human rights that began to form at the end of the last century in connection with the development of the institution of protection of the natural environment and people in it. Currently, humanity is faced with a number of environmental problems, such as: climate change, increase in the average temperature of the Earth, pollution of air, water resources, soil, reduction of biodiversity and extinction of species, and others. As a result, people, especially indigenous peoples, suffer from these environmental problems, so the issue of both national and international legal protection of human rights in the field of the environment arises.

In general, the allocation of environmental rights is not only a tool for satisfying the individual environmental interests of their owner, but also, what is very important, serves as a tool for preserving and restoring the favorable state of the environment as a public good.

Moreover, human environmental rights appear as individual rights and as collective rights of the so-called "third generation".

That is why the analysis of the international legal mechanism for the protection of environmental human rights (including in special cases) within the framework of the activities of the Council of Europe and the ECtHR, the European Union and the United Nations, as well as a consideration of the current state, problems and prospects for their solution in terms of protection environmental human rights in Ukraine is an extremely relevant topic for research.

The work analyzed the norms of international law in the context of legal support for the protection of human rights in the UN, the Council of Europe, and the

EU, and also examined the judicial practice of the ECtHR on the protection of human rights in the field of the environment. The place of environmental human rights in the legislation of Ukraine, their regulatory and executive support was defined, as well as the existing problems of environmental human rights protection were summarized and prospects for their solution in the Ukrainian state were proposed.

The purpose of the work is to clarify the features of the international legal mechanism for the protection of human rights in the field of the environment. The object of research is ecological relations. The subject of the study is the international legal mechanism for the protection of human rights in the field of the environment.

The main results of the work were: generalization of legal support and existing international legal mechanisms for the protection of environmental human rights within the framework of the activities of such organizations as the Council of Europe, the European Union, and the United Nations; coverage of the unique and significant practice of the European Court of Human Rights on the protection of human rights in the field of the environment; identifying the features of the protection of environmental human rights of extremely important special categories, such as the protection of the rights of indigenous peoples of various countries of the world in the field of the environment, and the protection of environmental human rights in conditions of armed conflicts and wars; as well as a study of the regulatory and legal consolidation and national mechanism for the protection of environmental human rights in Ukraine, the outline of the most important problems of such protection and the proposal of ways to overcome them in order to achieve progress and success in ensuring human rights in the field of environment in Ukraine.

The work determined that the trend of enshrining human environmental rights began with the adoption of the Stockholm Declaration on the Environment in 1972, and since then the concept of human environmental rights has been spreading throughout the world. Protection of environmental human rights is possible both at the universal level (human rights treaty bodies established by the UN and special procedures of the UN Human Rights Council) and at the regional level (within the

framework of regional human rights protection systems in the Council of Europe and the European Union) and national

The practical significance of the obtained results lies in the in-depth study of the effectiveness of the existing international legal mechanism for the protection of human rights in the field of the environment. Theoretical principles can be used to prepare relevant special courses and special seminars in higher educational institutions. The results obtained in the research process can be applied in the legal field, both nationally and internationally.

Keywords: international legal mechanism, environmental human rights, legislation, international standards, national standards, protection of human rights.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДХОДІВ ДО ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	6
1.1. Захист екологічних прав людини в праві Ради Європи. Практика ЄСПЛ щодо захисту прав людини в сфері навколишнього середовища	6
1.2. Практика Європейського Союзу в сфері захисту екологічних прав людини	15
1.3. Механізм ООН в сфері захисту екологічних прав людини	21
РОЗДІЛ 2. ЗАХИСТ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ	27
2.1. Захист екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів	27
2.2. Захист екологічних прав корінних народів	31
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СФЕРІ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ	37
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51

ВСТУП

Постановка проблеми та актуальність теми. Екологічні права людини є відносно новою категорією прав людини, яка почала формуватися наприкінці минулого століття у зв'язку з розвитком інституту захисту навколишнього природного середовища та людини в ньому. Наразі людство спіткає низка екологічних проблем, таких як: зміна клімату, підвищення середніх температур Землі, забруднення повітря, водних ресурсів, ґрунтів, зменшення біорізноманіття та вимирання видів та інші. Як наслідок, від цих екологічних проблем страждають і люди, особливо корінні народи, тому постає питання як національного, так і міжнародно-правового захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.

У цілому нині виділення екологічних прав є не лише інструментом задоволення індивідуальних екологічних інтересів їх власника, а й, що дуже важливо, служить інструментом збереження та відновлення сприятливого стану довкілля як суспільного блага.

Унікальне місце екологічних прав людини у загальноприйнятій класифікації визначається тим, що вони проявляються у всіх видах та категоріях прав людини:

- Особисті права визначають захищеність людини, її здоров'я та майна від незаконного втручання (наприклад, від шкідливого впливу довкілля).

- Політичні права включають право проведення референдуму з питань охорони навколишнього середовища, участь у процесі прийняття екологічно значимих рішень.

- Культурні права мають на увазі зростання рівня екологічної культури людини, специфіку захисту прав корінних народів на традиційне природокористування.

- Соціальні та економічні права покликані забезпечити людині гідний життєвий рівень з урахуванням екологічних характеристик.

Більше того, екологічні права людини виявляються як індивідуальні права і як колективні права так званого «третього покоління».

Саме тому аналіз міжнародно-правового механізму захисту екологічних прав людини (в тому числі в особливих випадках) в рамках діяльності Ради Європи та ЄСПЛ, Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй, а також розгляд сучасного стану, проблем та перспектив їх вирішення в розрізі захисту екологічних прав людини в Україні є надзвичайно актуальною темою для дослідження.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правовий механізм захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.

Предметом дослідження є механізм захисту екологічних прав людини (в тому числі в особливих випадках) в рамках діяльності Ради Європи та ЄСПЛ, Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй.

Мета роботи – здійснення комплексного аналізу і дослідження міжнародно-правового механізму захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.

Для досягнення сформульованої мети було поставлено **наступні завдання:**

- 1) визначити особливості захисту екологічних прав людини в рамках діяльності Ради Європи;
- 2) проаналізувати практику ЄСПЛ із захисту прав людини в сфері навколишнього середовища;
- 3) дослідити наявний механізм ООН щодо захисту екологічних прав людини;
- 4) охарактеризувати можливості захисту екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів;
- 5) розглянути захист екологічних прав корінних народів.
- 7) окреслити актуальні проблеми захисту екологічних прав людини та запропонувати шляхи їх подолання в Україні.

Методи дослідження. Для проведення дослідження використовувались як загальнонаукові, так і спеціально юридичні методи і прийоми пізнання. До перших належать аналіз, синтез, індукція та дедукція, моделювання та абстрагування. Серед інших ми послуговувались:

- 1) компаративістським методом (для порівняння різних стандартів);
- 2) формально-юридичним методом (у дослідженні правової бази);
- 3) структурно-функціональним методом (у вивченні структури органів, які працюють в цій сфері та пов'язані з нею) тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленому вивченні ефективності існуючого міжнародно-правового механізму захисту прав людини в сфері навколишнього середовища. Теоретичні засади можуть бути використані для підготовки відповідних спецкурсів і спецсемінарів у вищих навчальних закладах. Результати, що отримані у процесі дослідження, можуть знайти прикладне застосування в юридичній галузі, як національного, так і міжнародного рівня.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені та обговорювалися на Науково-практичному круглому столі «Свобода вираження поглядів: проблеми імплементації європейських стандартів в Україні» (24 травня 2024 року, м. Суми).

Характеристика роботи. Робота містить три розділи, які включають у себе 5 підрозділів, вступ, висновки та список використаних джерел з 40 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 54 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДХОДІВ ДО ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ.

1.1. Захист екологічних прав людини в праві Ради Європи. Практика ЄСПЛ щодо захисту прав людини в сфері навколишнього середовища.

Навколишнє середовище та його захист з кожним днем все більше викликають стурбованість міжнародної спільноти. Після Другої Світової Війни найбільше уваги приділялося відновленню економіки та встановленню міцного довготривалого миру – це було першочергово важливо. Відповідно це відображало гарантії громадянських та політичних прав, соціальних та економічних прав людини. Проте в наступному півстолітті стан навколишнього середовища став найбільшою проблемою, яка вплинула на міжнародне право. Не дивлячись на те, що основні правозахисні документи такі, як: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та інші, були складені до повного усвідомлення екологічних проблем, сьогодні загально визнано, що права людини та навколишнє середовище є взаємозалежними, іноді екологічні права навіть відносять до «третього покоління прав людини».

Говорячи про таку міжнародну організацію, як Рада Європи, слід зазначити, що права людини та навколишнє середовище є її пріоритетом. Втрата біорізноманіття, вимирання видів, зміна клімату та загальна деградація світових екосистем мають глибокий глобальний вплив на здійснення прав людини. Вирішення викликів, які вони створюють для захисту прав людини, стало пріоритетом для Ради Європи, особливо тому, що їхній вплив продовжуватиме зростати в наступні роки [1].

Практика Європейського суду з прав людини та висновки Європейського комітету Європейської соціальної хартії підтверджують незаперечний взаємозв'язок між захистом навколишнього середовища та правами людини.

Послідовні президентства в Раді Європи та органи Організації закликали до зміцнення існуючих правових інструментів, щоб допомогти європейським державам подолати значні виклики, пов'язані з погіршенням навколишнього середовища, і посилити захист прав людини на континенті [1].

По-перше, слід визначити поняття «довкілля», яке сформувалося в конвенціях та інших документах Ради Європи. Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, завдану в результаті діяльності, небезпечної для навколишнього середовища (Конвенція Лугано, 1993р.) у статті 2 (10) надає таке визначення: «Навколишнє середовище» включає:

- природні ресурси як абіотичні, так і біотичні, такі як повітря, вода, ґрунт, фауна, флора та взаємодія між тими ж факторами;
- майно, що є частиною культурної спадщини; і
- характерні аспекти ландшафту [2].

Далі слід звернути увагу на документи, які були укладені в рамках Ради Європи і стосуються захисту навколишнього середовища. Рада Європи розробила низку конвенцій щодо захисту навколишнього середовища, деякі з яких визнають взаємозалежність людини та навколишнього середовища. Нижче наведено в хронологічному порядку чотири таких конвенції:

1 – Мета Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) від 19 вересня 1979 року полягає в «збереженні дикої флори і фауни та їх природних середовищ існування». Рівень захисту залежить, наприклад, від «екологічних, наукових і культурних вимог», які необхідно порівняти з «економічними вимогами». Держави зобов'язуються прийняти політику та стандарти для забезпечення цього захисту. Допускаються винятки, в тому числі в інтересах громадського

здоров'я. Постійний комітет Бернської конвенції забезпечує застосування цієї конвенції [3].

2 – Вже згадана вище Конвенція Лугано зазначає у своїй преамбулі, що «однією з цілей Ради Європи є сприяння якості життя людей, зокрема шляхом сприяння природному, здоровому та прийнятному середовищу». Конвенція охоплює всі екологічно небезпечні види діяльності, що виконуються «професійно» як державними, так і приватними організаціями. Стаття 4 передбачає, що «ця Конвенція не застосовується до шкоди, заподіяної ядерною речовиною». Конвенція визнає відповідальність за відсутність вини та визнає специфічний характер «чистої» екологічної шкоди («пошкодження навколишнього середовища»). Крім того, документ значно розширює *locus standi*, включаючи екологічні асоціації та фонди (стаття 18), навіть якщо вони можуть отримати лише компенсацію за особисту шкоду. Стаття 14 передбачає право доступу до «інформації про довкілля, якою володіють державні органи», але стаття 16 також передбачає умови доступу до інформації, якою володіють оператори. Конвенція також застосовує принцип «забруднювач платить», як зазначено в преамбулі. Цей принцип «забруднювач платить» є центральним у Директиві 2004/35/ЄС від 21 квітня 2004 року «Про екологічну відповідальність щодо запобігання та усунення шкоди, завданої навколишньому середовищу», яка вимагає від держав передбачити корпоративну відповідальність [2].

3 – Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства (Страсбурзька конвенція) від 4 листопада 1998 р. визначає, що «життя і здоров'я людей, навколишнє середовище та фауна і флора повинні бути захищені всіма можливими засобами» і «хоча запобігання погіршенню навколишнього середовища має бути головним чином за допомогою інших заходів, кримінальне право відіграє важливу роль у захисті навколишнього середовища». Кримінальні злочини охоплюють заподіяння шкоди людям і середовищу, навмисне чи ні, а отже підхід тут є всеохоплюючим, визнаючи взаємодію між людьми та природним середовищем. Принцип специфічної

санації шляхом «відновлення навколишнього середовища» передбачено статтею 8. Перш за все, стаття 9 передбачає, що державам необхідно передбачити кримінальні (або адміністративні) санкції для юридичних осіб (в доповнення до відповідальності фізичних осіб). Нарешті, стаття 11 дозволяє кожній державі-учасниці «надавати будь-якій групі, фундації чи асоціації, яка, згідно зі своїм статутом, має на меті захист навколишнього середовища, право брати участь у кримінальному провадженні щодо правопорушень, встановлених відповідно до цієї Конвенції» і таким чином запроваджує *actio popularis* [4].

4 – Європейська ландшафтна конвенція (Флорентійська конвенція) від 20 жовтня 2000 р. присвячена виключно захисту, управлінню та плануванню ландшафтом в Європі та співпраці між державами з питань ландшафту, знову підкреслюючи взаємозалежність між людьми та природним середовищем. У поєднанні з Орхуською конвенцією 1998 р. йдеться про інформацію та участь громадськості. У Флорентійській конвенції Рада Європи визнає соціальну функцію ландшафту та природи середовищ. Хоча конвенція не визнає права «на ландшафт», вона активно прокладає шлях до цього. Термін «ландшафт» також доводить до концепції сталого розвитку через його чотири виміри: природний, культурний, соціальний та економічний. Виконання конвенції контролюється комітетом експертів, а саме Керівним комітетом з питань культури, спадщини та ландшафту (CDCPP) [5].

На глобальному та європейському рівнях актуальна необхідність визнання нового фундаментального права людини, тобто права на здоров'я і збалансоване середовище, розвивалося лише поступово. Словосполучення «довкілля» не згадується в положеннях Європейської конвенції з прав людини. Таким чином, при першому аналізі можна стверджувати, що право на здорове середовище не є частиною категорії прав і свобод, які воно породжує [6].

Так само Конвенція прямо не визначає, чи має особа право на здорове довкілля. Перші справи, що стосуються проблем навколишнього середовища, подані до ЄСПЛ, мали за відправну точку ідею, що Конвенція не передбачає

права на захист навколишнього середовища або стандартів якості навколишнього середовища. У більшості випадках Конвенція використовувалася як підтримка для численних запитів, метою яких було забезпечення прийняттого рівня якості навколишнього середовища [7, с. 481].

Основне занепокоєння полягає в питанні: якою мірою особи можуть посилатися на це нове суб'єктивне право на здорове довкілля, а також відповідне зобов'язання держави перед міжнародним судовим органом. Що нещодавно слідкують органи Конвенції про перетворення права на здорове довкілля в суб'єктивне право, яке охороняється Конвенцією. Відзначимо той факт, що країни-члени Ради Європи не прийняли додатковий протокол до Конвенції, який би також передбачав це право, як було з іншими фундаментальними правами (власність, освіта, вільні вибори).

Право на здорове довкілля було визнано в європейській прецедентній практиці через «rebound», а саме через розширене тлумачення сфери застосування певних прав, прямо передбачених положеннями Конвенції [8, с. 209].

У Конвенції чи в додаткових протоколах до неї немає жодного положення, яке б прямо вказувало на право на здорове довкілля. Проте Європейський суд з прав людини визнав у своїй практиці і Європейської комісії, що певні види погіршення навколишнього середовища з серйозними наслідками для окремих осіб або навіть нездатність органів державної влади надати інформацію щодо екологічних ризиків яким піддаються окремі особи, можуть становити порушення певних прав, захищених положеннями Конвенції [6, с. 621].

Підсумовуючи, слід зазначити, що з точки зору прав людини, право на здорове та якісне довкілля є основним правом, характеристики якого не змінюються з плином часу або внаслідок зміни обставин. Основні права людини є невідчужуваними, і ця невідчужуваність також стосується права на здорове навколишнє середовище.

Поряд з правом на життя, закріпленим у статті 2 (1) Конвенції, передбачено право на приватне та сімейне життя. оскільки саме стаття 8 (1) найбільш часто використовувалася у випадках, пов'язаних із заподіянням шкоди навколишньому середовищу в результаті забруднення. Еволюційне тлумачення Судом цих концепцій дозволило відшкодувати ці збитки, завдані середовищу, а відповідно зміст екологічних прав людини певним чином підпадає під поняття «право на життя», «приватне життя» та «сімейне життя».

Своїми діями Рада Європи сприяла формуванню в Європі належного правового середовища на користь біорізноманіття, просторового планування та управління ландшафтом, а також сталого територіального розвитку, заснованого на комплексному використанні культурних і природних ресурсів. Дотепер Рада Європи є головним «ідеологом» захисту довкілля на континенті.

Говорячи про захист екологічних прав людини, обов'язково слід звернути увагу на практику ЄСПЛ. Загалом можна визначити такі важливі напрямки рішень, прийнятих ЄСПЛ в контексті захисту екологічних прав:

- 1) Рішення, в яких згадується право особи на довкілля;
- 2) Рішення, в яких згадується принцип запобіжного забезпечення;
- 3) Рішення, в мотивуванні яких посилаються на Орхуську конвенцію про доступ до інформації, участі громадськості в прийнятті рішень та доступу до правосуддя з екологічних питань [10].

За приклад рішення, в якому суд визнав та захистив право особи на довкілля можна взяти справу *d Di Sarno and Others v. Italy*. Обставини справи – Місто в провінції Неаполя, Італія, в якому жили або працювали заявники, було охоплено «смітцевою кризою». Регіон перебував у стані надзвичайного стану з 11 лютого 1994 р. до 31 грудня 2009 р., і заявники змушені були проживати у навколишньому середовищі, забрудненому скупченням на вулицях неприбраних відходів як мінімум з кінця 2007 року до травня 2008 року. Правова основа – Стаття 8: Ця правова норма застосовна, оскільки ситуація, пережита заявниками у тому місті, могла б спричинити погіршення якості життя і, особливо, несприятливо вплинути на право на повагу

приватного життя й житла. Суд визнав, що скупчення великої кількості відходів на вулицях та у тимчасових місцях зберігання може становити небезпеку для здоров'я місцевого населення. Ця справа стосується передбачуваної бездіяльності з боку органів державної влади щодо вжиття необхідних заходів для забезпечення належного функціонування служби збору, переробки та видалення відходів у місті. У зв'язку з цим Суд вважав за обґрунтоване розглянути справу у світлі позитивних зобов'язань, що випливають із статті 8. Суд також визнав право осіб на довкілля [11].

Прикладом рішення, в якому згадується принцип запобіжного забезпечення може бути справа *Folkman and Others v. Czech Republic*. Обставини справи - посилаючись на пункт 1 статті 6 Конвенції, заявники скаржаться на те, що їх було виключено з процедури, пов'язаної з введенням в експлуатацію частини атомної електростанції, розташованої поблизу їхніх місць проживання, і, отже, вони не мали можливості отримати повторний розгляд рішення Національного офісу з ядерної безпеки в суді, який би оцінив небезпеку, якій вони наражалися внаслідок експлуатації станції. Заявники також вважають себе позбавленими будь-якого засобу регресу, у значенні статті 13, за допомогою якого вони могли б захистити свої права, і стверджують, що Управління не виконало свого зобов'язання перевірити, чи переваги дозволеної діяльності компенсують можливі ризики. За статтями 2 і 8 Конвенції та статтею 1 Протоколу № 1 заявники стверджували, що експлуатація атомної електростанції Темелін порушує їхні права на життя, на повагу до приватного життя, сім'ї та житла, а також на повагу до приватної власності. Суд визначив, що оскільки ризик серйозної ядерної аварії не може бути виключений, незважаючи на вжиті заходи, експлуатація атомної електростанції становить реальну загрозу навколишньому середовищу, майну, здоров'ю та життю всіх осіб, у разі аварії чи ядерної шкоди вони постраждають набагато інтенсивніше, ніж решта населення [12].

Рішенням, в мотивуванні якого ЄСПЛ посилається на Орхуську конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в прийнятті рішень

та доступ до правосуддя з екологічних питань, є справа *Grimkovskaya v. Ukraine*. До суду заявниця скаржилась за ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в контексті використання дороги по вулиці Ч. як автомагістралі, а також неспроможності органів влади організувати належний екологічний контроль відповідного шкідливого впливу. За п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції заявниця скаржилась на несправедливість провадження у її справі. В рішенні суду Орхуська конвенція згадується в частині «Міжнародні документи»: Орхуська Конвенція була прийнята 25 червня 1998 року Європейською економічною комісією ООН і набрала чинності 30 жовтня 2001 року. Україна ратифікувала Конвенцію 6 липня 1999 року. Орхуська Конвенція застосовується у таких сферах:

- розвиток доступу громадськості до інформації, якою володіють державні органи, зокрема шляхом забезпечення прозорого та доступного розповсюдження важливої інформації;

- сприяння участі громадськості у прийнятті рішень з питань, що стосуються впливу на навколишнє середовище. Зокрема, передбачено забезпечення участі громадськості вже на ранньому етапі процедури прийняття таких рішень, «коли є всі можливості для розгляду різних варіантів і коли участь громадськості може бути найефективнішою». Результати участі громадськості мають бути враховані при прийнятті остаточного рішення, яке також має бути оприлюднено;

- створення умов для доступу до судів з приводу законодавства щодо охорони навколишнього середовища та доступу до інформації.

27 червня 2003 року Парламентська асамблея Ради Європи прийняла Рекомендацію 1614 (2003) про навколишнє середовище та права людини. У відповідному положенні цієї рекомендації передбачено таке: Асамблея рекомендує Урядам країн-членів:

- i. забезпечити належний захист життя, здоров'я, сімейного та приватного життя, фізичної недоторканості і приватної власності осіб відповідно до статей 2, 3 та 8 Європейської конвенції про права людини та

статті 1 Додаткового протоколу до неї, також звертаючи особливу увагу на необхідність охорони навколишнього середовища;

ii. визнати в національному законодавстві, бажано на конституційному рівні, право людини на здоров'я, життєздатне та належне навколишнє середовище, що включає об'єктивний обов'язок держав захищати навколишнє середовище;

iii. гарантувати процесуальні права осіб на доступ до інформації, участі громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань охорони навколишнього середовища, передбачених Орхуською Конвенцією [13].

Наголошуючи на важливості участі громадськості у прийнятті рішень з екологічних питань як процесуальної гарантії забезпечення прав, закріплених у статті 8 Конвенції, Суд підкреслює, що істотним елементом цієї гарантії є можливість для особи оскаржити в незалежному органі рішення, дії або бездіяльність державних органів, що впливають на її права в цій сфері. Суд також зазначає, що 30 жовтня 2001 року для України набрала чинності Орхуська Конвенція, яка стосується доступу до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Тим часом у цій справі не доведено, що заявниці було надано реальну можливість оскаржити у національних судах заходи органів державної влади щодо магістральної дороги М04 у період з жовтня 1998 року до червня 2002 року. У цілому, Суд надає значення таким аспектам. По-перше, Уряд не довів, що перед ухваленням рішення про визначення вулиці Ч. частиною магістральної дороги М04 було підготовлено відповідне техніко-екологічне обґрунтування, а після цього впроваджено розумну політику природокористування. По-друге, Уряд не довів, що заявниця мала реальну можливість брати участь у прийнятті відповідних рішень, включаючи можливість оскарження дій міської влади у незалежному органі. Пам'ятаючи про ці два фактори та Орхуську Конвенцію (див. п. 39), Суд не може зробити висновок, що у цій справі було досягнуто справедливого балансу. Таким чином, було порушення статті 8 Конвенції [13].

Звернення до Суду з екологічними справами здійснюється на тій підставі, що несприятливі екологічні фактори стали причиною порушення одного з їхніх прав людини, захищених Європейською конвенцією з прав людини. Практика Суду включає в себе втручання в право на життя, право на повагу до приватного і сімейного життя, а також до житла, право на справедливий судовий розгляд і доступ до суду, право отримувати і поширювати інформацію та ідеї, право на ефективний засіб правового захисту і право на мирне володіння своїм майном.

1.2. Практика Європейського Союзу в сфері захисту екологічних прав людини.

Європейський Союз (ЄС) є унікальною та складеною регіональною системою інтеграції, що складається з 27 європейських країн. З метою сприяння співпраці між державами-членами та співпраці між країнами європейські інституції відповідають за створення спільних принципів та інструментів.

Навколишнє середовище є спільною компетенцією між інституціями ЄС та державами-членами. Спочатку зосереджені на економічній інтеграції, більше значення надавалося економічним положенням, ніж захисту навколишнього середовища в договорах ЄС до 1986 року, коли спеціальні екологічні положення були введені в первинне законодавство ЄС.

Загалом екологічні права людини в праві ЄС можна розділити на три категорії розуміння:

1 – екологічні права в аспекті публічного права: право на судовий захист від дій екологічних порушників, право оскаржувати в суді дії уряду – *locus standi*, а також процедурні права, такі як доступ до інформації та право на участь у прийнятті рішень в області охорони навколишнього середовища (участь в оцінці впливу на навколишнє середовище);

2 – екологічні права в аспекті приватного права: право на судовий захист при безпосередньому заподіянні шкоди позивачеві і право застосування положень обмежувальних угод;

3 – екологічні права в аспекті основоположних прав людини: право на сприятливе навколишнє середовище або право на інформацію про навколишнє середовище [14].

Законодавство ЄС пропонує широкий спектр екологічних правових інструментів. Стаття 3 ДЄС і статті 6, 11 і 191-193 ДФЄС встановлюють низку принципів і критеріїв, яких повинні дотримуватися інституції при визначенні та реалізації екологічної політики. Стаття 11 ДФЄС говорить: Вимоги щодо захисту навколишнього середовища повинні бути інтегровані у визначення та реалізацію політики та діяльності Союзу, зокрема з метою сприяння сталому розвитку. Принцип інтеграції вказує на те, що екологічний вимір усієї політики ЄС повинен враховуватися при розробці законодавства ЄС. Це означає, що інституції ЄС повинні інтегрувати екологічні міркування у свій процес прийняття рішень, що перетворюється на процедурні стандарти, такі як запровадження Оцінки впливу на навколишнє середовище (ОВНС) та Стратегічної екологічної оцінки (СЕО). Інституції ЄС публікують щорічні звіти про застосування принципу інтеграції. Таким чином, концепція сталого розвитку була розширена та посилена після впровадження принципу інтеграції [15].

Стаття 191 § 2 ДФЄС зазначає: Політика Союзу щодо навколишнього середовища має бути спрямована на високий рівень захисту, враховуючи різноманіття ситуацій у різних регіонах Союзу[15].

Ця мета повторюється в статті 3 § 3 ДЄС та 114 § 3 ДФЄС. Таким чином інституції ЄС розробляють високі екологічні стандарти, які можуть мати вплив за межами європейських кордонів. Сприяння високому рівню захисту навколишнього середовища означає для інституцій ЄС посилення на принцип запобіжності. ЄС розробив власну концепцію запобіжних заходів, яку довелося захищати від своїх критиків, зокрема в СОТ.

Принцип запобіжних заходів розроблено Європейським Союзом автономно з метою встановлення високого рівня захисту навколишнього середовища та здоров'я людини. У 2000 році Європейська Комісія опублікувала Повідомлення про принцип запобіжності, в якому зазначено: особи, які приймають рішення, постійно стикаються з дилемою балансу між свободою та правами окремих осіб, промисловістю та організаціями та необхідністю зменшити ризик несприятливого впливу на навколишнє середовище, здоров'я людей, тварин чи рослин. Таким чином, пошук правильного балансу, щоб можна було вжити пропорційні, недискримінаційні, прозорі та узгоджені дії, вимагає структурованого процесу прийняття рішень із детальною науковою та іншою об'єктивною інформацією.

У Хартії основних прав Європейського Союзу не зазначено, що охорона навколишнього середовища є правом людини. Стаття 37 Хартії зазначає: Високий рівень захисту навколишнього середовища та покращення якості навколишнього середовища мають бути інтегровані в політику Союзу та забезпечуватися відповідно до принципу сталого розвитку[16].

Хартія підтверджує або повторює положення договору ЄС про захист навколишнього середовища. Ця стаття не формулює жодних індивідуальних прав, пов'язаних із навколишнім середовищем, на відміну від інших положень Хартії, які формулюють індивідуальні права. Згідно з телеологічним тлумаченням Хартії, право на здорове довкілля можна вивести зі статті 37 у поєднанні зі статтею 1 про право на людську гідність, статтею 2.1 про право на життя, статтею 3.1 про право на фізичне недоторканність особи, стаття 6 про право на свободу та недоторканність і стаття 7 про право на повагу до приватного та сімейного життя [16].

Значний внесок в право ЄС в розрізі екологічних прав людини зробила Орхуська конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища 1998 року, прийнята під егідою ЄЕК ООН і стала продуктом процесу «Довкілля для Європи».

Слід зазначити і Директиву 2003/4/ЄС, яка також закріплює екологічні права людини. Директива 2003/4/ЄС про доступ громадськості до екологічної інформації, згідно якої держави-члени повинні забезпечити, щоб державні органи були зобов'язані, відповідно до положень цієї Директиви, надавати доступ до екологічної інформації, яка зберігається в них або для них, будь-якому заявнику на його запит і без заяви про інтерес, окрім випадків якщо розкриття інформації негативно вплине на:

(a) конфіденційність провадження органів державної влади, якщо така конфіденційність передбачена законом;

(b) міжнародні відносини, громадська безпека або національна оборона;

(c) перебіг правосуддя, можливість будь-якої особи отримати справедливий суд або здатність державного органу провести розслідування кримінального або дисциплінарного характеру;

(d) конфіденційність комерційної або промислової інформації, якщо така конфіденційність передбачена національним законодавством або законодавством Співтовариства для захисту законних економічних інтересів, включаючи суспільні інтереси у збереженні статистичної конфіденційності та податкової таємниці;

(e) права інтелектуальної власності;

(f) конфіденційність персональних даних та/або файлів, що стосуються фізичної особи, якщо ця особа не дала згоди на оприлюднення інформації для громадськості, якщо така конфіденційність передбачена національним законодавством або законодавством Співтовариства;

(g) інтереси або захист будь-якої особи, яка надала необхідну інформацію на добровільній основі, не будучи або не маючи можливості бути покладеною на юридичне зобов'язання це зробити, якщо ця особа не дала згоди на оприлюднення відповідної інформації;

(h) захист навколишнього середовища, якого стосується така інформація, наприклад, місцезнаходження рідкісних видів [17].

Не менш важливою у розрізі питання захисту екологічних прав людини в ЄС є Директива 2011/92/ЄС про оцінку впливу деяких державних і приватних проектів на навколишнє середовище, згідно якої держави-члени вживають усіх заходів, необхідних для забезпечення того, щоб перед наданням згоди проекти, які можуть мати значний вплив на навколишнє середовище в силу, серед іншого, свого характеру, розміру чи розташування, підлягали вимогам щодо згоди на розробку та оцінку їх впливу. Оцінка впливу на навколишнє середовище визначає, описує та оцінює відповідним чином прямі та непрямі впливи проекту на наступні фактори:

- (а) люди, тваринний і рослинний світ;
- (б) ґрунт, вода, повітря, клімат і ландшафт;
- (с) матеріальні цінності та культурна спадщина;
- (d) взаємодія між факторами, зазначеними в пунктах (а), (б) і (с) [18].

Забезпечувати участь громадськості у прийнятті екологічно значущих рішень зобов'язує держави-члени і Директива 2010/75/ЄС про промислові викиди (комплексне запобігання та контроль забруднення), згідно якої держави-члени забезпечують надання заінтересованій громадськості завчасних та ефективних можливостей для участі в дозвільних процедурах, а також забезпечують, відповідно до відповідної національної правової системи, представники зацікавленої громадськості мають доступ до процедури перегляду в суді або іншому незалежному та неупередженому органі, створеному законом, щоб оскаржити матеріальну або процесуальну законність рішення, дії чи бездіяльність [19].

У цілому засоби судового захисту екологічних прав громадян у державах-членах ЄС відповідають положенням Орхуської конвенції 1998 р. Національні суди традиційно можуть скасувати рішення державних органів або навіть анулювати пакет таких рішень. У деяких державах-членах суди можуть також давати доручення державним органам виконати їх обов'язки у цій сфері.

Хартія про основні права закріплює лише екологічну гарантію здійснення інших основних прав і не містить власне екологічних прав. Це викликає обґрунтоване здивування у широких колах екологічної громадськості Європи. Адже екологічні права, безумовно, належать до основних соціальних прав, а їх здійснення є ключовою умовою досягнення стійкого розвитку.

Крім того, деякі з цих прав, як це вже було показано вище, присутні в законодавстві Співтовариства і Союзу. Саме Європейське співтовариство неодноразово висловлювалося про пріоритетний характер захисту цих прав. Вказані права проголошує і законодавство держав-членів, причому нерідко на конституційному рівні, як це має місце в Бельгії, Данії, Нідерландах, Португалії, Швеції [20].

Однак саме той факт, що в екологічному законодавстві ЄС наразі формується механізм гарантій екологічних прав, створені правові інструменти, що дозволяють забезпечити їх реалізацію, свідчить про непряме визнання ЄС екологічних прав особистості.

Новий стимул розвитку механізму захисту екологічних прав на рівні ЄС надала Шоста програма дій Співтовариства в сфері навколишнього середовища, затверджена Рішенням Європейського парламенту і Ради № 1600/2002/ЄС від 22 липня 2002 р.

Зокрема, серед стратегічних підходів до виконання екологічних завдань Шоста програма передбачає заходи по зміцненню співпраці і партнерства з неурядовими організаціями, а так само по сприянню кращому розумінню та участі у вирішенні екологічних питань європейських громадян.

Серед пріоритетів Шостої програми знаходиться і становлення законодавства ЄС про екологічну відповідальність, яке може стати надійною гарантією дотримання екологічних прав [20].

1.3. Механізм ООН в сфері захисту екологічних прав людини.

Людство більше не може уникати, ігнорувати або нехтувати впливом зміни клімату та деградації навколишнього середовища на права людини, гідні умови життя, економічне зростання та зайнятість. Наше спільне майбутнє надзвичайно залежить від того, чи ставимо ми здоров'я та довкілля на перше місце.

Хоча загальновизнаного визначення права на здорове довкілля не існує, загалом вважається, що це право включає матеріальні та процедурні елементи:

- Матеріальні елементи включають: чисте повітря, безпечний і стабільний клімат, доступ до безпечної води та відповідних санітарних умов, здорова та екологічно вироблена їжа, нетоксичне середовище для життя, роботи, навчання та ігор, а також здорове біорізноманіття та екосистеми.

- Процедурні елементи включають: доступ до інформації, право брати участь у прийнятті рішень, а також доступ до правосуддя та ефективних засобів правового захисту, включаючи безпечне здійснення цих прав без помсти та відплати. Реалізація права на здорове навколишнє середовище також вимагає міжнародної співпраці, солідарності та справедливості в екологічних діях, включаючи мобілізацію ресурсів, а також визнання екстериторіальної юрисдикції над шкодою правам людини, спричиненою погіршенням навколишнього середовища [21].

Ця реальність була визнана Генеральною Асамблеєю ООН (ГА ООН) в одностайному рішенні, яке визнало, що право людини на чисте, здорове та стає довкілля є правом для всіх, а не привілеєм для окремих осіб. Ця позиція ГА ООН є потужним сигналом про те, що існує загальна підтримка цього права в усьому світі, яке вже визнано у 156 країнах на національному та регіональному рівнях.

У резолюції A/76/L.75 , прийнятій 28 липня 2022 року (далі – Резолюція), Генеральна Асамблея:

- 1) визнала право на чисте, здорове та стійке довкілля як право людини,

2) зазначила, що це право пов'язане з іншими правами та чинним міжнародним правом,

3) підтвердила, що просування цього права вимагає повного виконання багатосторонніх екологічних угод, заснованих на принципах міжнародного екологічного права,

4) закликала держави, міжнародні організації, підприємства та інші зацікавлені сторони приймати політичні рішення, посилювати міжнародне співробітництво, зміцнювати потенціал і продовжувати ділитися найкращими практиками, щоб посилити зусилля, спрямовані на забезпечення чистого, здорового та сталого довкілля для всіх [22].

Таким чином, очікується, що резолюція ГА щодо права на здорове довкілля матиме багато каталітичних ефектів:

- Поглиблене розуміння того, як погіршення навколишнього середовища загрожує здійсненню всіх прав людини та як здійснення прав людини сприяє кращому захисту навколишнього середовища – це позитивний цикл.

- Збільшення юридичного визнання права в країнах, які ще не визнають це право – наприклад, створення відповідної точки для конституційної та/або законодавчої реформи для визнання цього права.

- Підвищене усвідомлення необхідності вирішення проблем навколишнього середовища на рівні суспільства.

- Посилене впровадження та забезпечення виконання в країнах, де це право вже визнано.

- Покращення користування правовласниками та відповідальності носіїв обов'язків щодо поваги, захисту та реалізації права на здорове довкілля; наприклад, право на здорове навколишнє середовище може служити додатковою правовою основою або посиленням для справ, пов'язаних з навколишнім середовищем, у національних і міжнародних судах і трибуналах.

- Посилені механізми гарантування захисту екологічних прав.

- Посилення відповідальності приватного сектору щодо дотримання права людини на здорове довкілля, включно з усіма ланцюжками поставок, і належної перевірки дотримання прав людини.

- Збільшення підтримки посиленої інтегрованої відповіді на потрійну планетарну кризу державами та системою ООН.

- Сприяння вільній, активній та змістовній участі громадськості та постраждалого населення у питаннях, пов'язаних із правом на здорове довкілля [23].

В рамках ООН та захисту екологічних прав людини слід зазначити і про роль Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ). Концепція прав людини визначає обов'язки носіїв обов'язків перед правовласниками щодо будь-якої шкоди правам людини, включно з тією, що спричинена погіршенням навколишнього середовища. План управління офісом УВКПЛ на 2018-2021 рр. був спрямований на те, щоб: «Міжнародна та національна екологічна та кліматична політика та плани все більше впроваджувалися відповідно до міжнародних стандартів прав людини» [24].

Відповідно до Порядку денного на період до 2030 року та Паризької угоди про зміну клімату УВКПЛ прагне сприяти застосуванню підходу до кліматичних дій, що ґрунтується на правах людини. Це вимагає, щоб держави вживали амбітних заходів щодо адаптації та пом'якшення наслідків, які були б інклюзивними та поважали громади, які постраждали від зміни клімату. УВКПЛ прагне досягти цього за допомогою:

- Співпраці з партнерами для інтеграції прав людини в екологічні закони та політику;

- Підтримки залучення громадянського суспільства до процесів прийняття екологічних рішень, доступу до інформації та ефективних засобів правового захисту для жертв;

- Допомоги правозахисним механізмам у вирішенні екологічних проблем, включаючи зміну клімату;

- Адвокації від імені захисників екологічних прав людини та підтримки зусиль системи ООН щодо їх захисту;
- Дослідження та адвокації для усунення шкоди правам людини, спричиненої погіршенням навколишнього середовища, особливо для груп у вразливих ситуаціях [21].

Слід зазначити і про результати діяльності УВКПЛ. Участь УВКПЛ у Ріо+20 призвела до включення посилань на права людини в підсумковий документ «Майбутнє, якого ми хочемо». Адвокація УВКПЛ та робота механізмів спеціальних процедур Ради ООН з прав людини сприяли включенню прав людини та глобальної цілі 1,5 °C до Паризької угоди.

Представництва УВКПЛ на місцях реалізують низку проектів і заходів, пов'язаних із правами людини та зміною клімату: представництва УВКПЛ на місцях у Кенії та Мексиці працюють над стимулюванням екологічних дій, що ґрунтуються на правах людини, у тому числі шляхом підтримки мереж із захисту екологічних правозахисників. У регіоні Сахель УВКПЛ займається взаємозв'язком між правами людини, міграцією та зміною клімату шляхом накопичення знань і розуміння, а також просування заснованого на правах людини підходу з урахуванням гендерних аспектів до міграційних викликів, пов'язаних зі зміною клімату. Його регіональні офіси для Південно-Східної Азії та Тихоокеанського регіону захищають права людей, які постраждали від зміни клімату, і підтримують захисників прав людини в навколишньому середовищі.

Завдяки широкому спектру заходів Регіональне відділення УВКПЛ у Південно-Східній Азії активно виступає за підхід, що ґрунтується на правах людини, щоб керувати кліматичними діями та екологічною політикою держави, зосереджуючись на принципах участі, недискримінації та права на захист і відшкодування як а також уразливі групи населення; підтримує роботу захисників клімату та навколишнього середовища; взаємодіє з правозахисними механізмами ООН щодо екологічних прав і зміни клімату; і співпрацює з іншими агентствами ООН та національними правозахисними

інституціями з питань прав людини, навколишнього середовища та зміни клімату.

Основна діяльність Регіонального офісу УВКПЛ у Центральній Америці з прав людини та зміни клімату була зосереджена, серед іншого, на підтримці захисників прав людини в навколишньому середовищі та ратифікації Регіональної угоди про доступ до інформації, участь громадськості та правосуддя в питаннях навколишнього середовища в Латинській Америці та Карибського басейну, також відомого як Угода Есказу, в тому числі в Белізі та Сальвадорі. Угода Есказу є першою регіональною екологічною угодою в Латинській Америці та Карибському басейні (LAC) і першою угодою, яка містить конкретні положення щодо захисту та підтримки правозахисників у питаннях навколишнього середовища.

ООН підтримує держави у прискоренні реалізації права на здорове довкілля. Це досягається шляхом підвищення обізнаності, надання технічної допомоги та консультаційних послуг, розбудови потенціалу та освіти, в тому числі для ключових учасників, таких як національні правозахисні установи та організації громадянського суспільства. Правозахисні механізми ООН відіграють важливу роль у моніторингу та підтримці реалізації прав людини, включаючи право на здорове довкілля [21].

ООН також пропонує інноваційні рішення для «розв'язання загальних вузьких питань, що впливають на весь порядок денний у сфері навколишнього середовища, що, у свою чергу, прискорить реалізацію Порядку денного на період до 2030 року». Це включає визначення можливостей для міждисциплінарної інтеграції права на здорове довкілля, у тому числі у таких сферах, як охорона природи, боротьба з кліматом, фінансування сталого розвитку, контроль забруднення, боротьба з корупцією та належне врядування.

Крім того, ООН відіграє вирішальну роль у підтримці захисників екологічних прав людини, у тому числі жінок-захисниць екологічних прав, і підвищенні обізнаності про роль, яку вони відіграють у реалізації права на

здорове довкілля. ООН діє як організатор, створюючи безпечні та інклюзивні простори та платформи для різних зацікавлених сторін для обміну досвідом і передовою практикою щодо реалізації права на здорове довкілля.

У грудні 2018 року Генеральний секретар ООН звернувся до системи з проханням підвищити рівень своїх внутрішніх амбіцій і активізувати зусилля щодо боротьби зі зміною клімату зсередини. На кліматичному саміті, який він закликав і який відбувся у вересні 2019 року, Генеральний секретар підкреслив, що Організація Об'єднаних Націй «веде розмову» про екологічну стійкість і зміну клімату. Цей запит підвищив статус мандата старших посадових осіб Групи управління навколишнім середовищем ООН щодо розробки внутрішнього бачення сталого розвитку та стратегії ООН після 2020 року, щоб підтвердити лідерські прагнення Організації у сфері внутрішньої екологічної та соціальної стійкості та показати що ООН узгоджує свою власну діяльність з принципами, які вона запровадила на міжнародному рівні. Стратегія сталого розвитку ООН на 2020–2030 роки включає екологічну та соціальну стійкість у політиці ООН. Таким чином, діяльність ООН узгоджується з правами людини, включаючи право на здорове довкілля [21].

РОЗДІЛ 2. ЗАХИСТ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ

2.1. Захист екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів.

В останні роки взаємозв'язок між природним середовищем і правами людини, з одного боку, та навколишнім середовищем і збройним конфліктом, з іншого, регулярно розглядається. Нещодавно ухвалені рамкові принципи прав людини та навколишнього середовища спираються на той факт, що права людини переплітаються з середовищем, у якому живуть люди, і, відповідно, шкода навколишньому середовищу перешкоджає здійсненню прав людини, таких як право на засоби до існування, право на здоров'я, право на їжу, право на воду, право на приватне та сімейне життя, а також нещодавно визнане право на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля.

Під час збройного конфлікту вплив на навколишнє середовище може бути спричинений як прямою, так і непрямою діяльністю. Перший включає використання вибухової, запалювальної, хімічної та токсичної зброї або протипіхотних мін або знищення природного середовища для досягнення стратегічних цілей, таких як знищення лісу, природної території або шляхом військової стратегії випаленої землі. Непряма діяльність пов'язана з використанням масового та тривалого забруднення ґрунтів вибухонебезпечними пережитками війни, руйнуванням основних інфраструктур для очищення води чи для джерел зеленої енергії, крахом урядових структур, що призводить до відсутності політики та практики захисту навколишнього середовища та подальше розграбування та виснаження природних ресурсів.

Переміщення людей, пов'язане з конфліктом, також може мати випадковий вплив на навколишнє середовище, спричиняючи деградацію навколишнього середовища та завдаючи шкоди екосистемам. Стан навколишнього середовища, у свою чергу, має пряме відношення до

добробуту людей, які проживають у регіоні. Як правило, найуразливіші групи часто страждають найбільше. Ризики є особливо гострими для корінних народів і традиційних громад, які залежать від природного середовища для свого існування; сільське та бідне населення, яке залежить від сільського господарства, переміщені особи, жінки, діти, люди похилого віку та люди з обмеженими можливостями.

Військові дії завдають шкоди навколишньому середовищу як при застосуванні звичайних озброєнь, так і при застосуванні зброї масового знищення. Тому надзвичайно важливим є правове регулювання захисту екологічних прав людини в умовах збройних конфліктів.

Слід звернутися до Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. Згідно Конвенції кожна держава-учасниця зобов'язується не вдаватися до військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способи руйнування, заподіяння шкоди або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці [25].

Вважається, що проблеми екологічних збитків, завданих збройним конфліктом, можуть бути вирішені за умови вирішення глобальніших проблем — самого факту існування війни. Доки збройні конфлікти мають місце, проблеми екологічного збитку вирішуються ілюзорно. Норми, закріплені в нормативно-правових джерелах, неспроможні повністю забезпечити відсутність екологічних наслідків. Тому багато вчених вважають за необхідне запровадити повну заборону на війну, а не обмежувати способи її ведення, як це робить гуманітарне право.

Можна сміливо сказати, що міжнародне гуманітарне право містить у собі норми, які забезпечують непрямий захист довкілля. Непрямі методи не є безпосередньо спрямованими на захист навколишнього середовища і не згадують довкілля як таке. На такий захист спрямовані принципи гуманітарного права, згідно з якими права сторін у конфлікті є обмеженими, а

також принцип пропорційності. До них також належать деякі договірні норми Міжнародного гуманітарного права. Сюди входять норми, спрямовані на захист приватної власності та цивільного населення в умовах війни. А також норми, що обмежують чи забороняють використання певних засобів ведення воєнних дій. До останніх норм відносяться: Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 року; Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) зброї та токсинної зброї та їх знищення 1972 року; Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію 1980 року [26].

Зазначимо і Додатковий протокол I 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. З одного боку, Додатковий протокол I гарантує особливий захист навколишнього середовища та інших цивільних об'єктів і забороняє шкоду, заподіяну збройним конфліктом, тим самим посилюючи захист цивільного населення від наслідків військових дій.

Такий захист від наслідків військових дій включає захист навколишнього природного середовища від великої, довгострокової та серйозної шкоди. Цей захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, які покликані заподіяти або можуть завдати такої шкоди природному середовищу і тим самим завдати шкоди громадському здоров'ю або виживанню. Забороняється використання навколишнього природного середовища як засобу відплати (стаття 55 Додаткового протоколу I). Отже, Додатковий протокол I забороняє використання екологічної війни.

У Додатковому протоколі II 1977 р. відсутні положення, аналогічні пункту 3 статті 35 та статті 55 Додаткового протоколу I. Використання методів або засобів ведення війни, які «мають на меті заподіяти або можуть завдати широкомасштабної, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому

середовищу», може порушити важливий баланс, тобто «Протокол» 1977 року забороняє вдаватися до екологічної війни.

Насправді, з офіційного звіту Дипломатичної конференції з 1974 до 1977 рр. вочевидь, що збитки довкіллю підпадають під дію «Протоколу» лише тоді, коли вплив війни триває десятиліття. Це обмеження є навмисним, оскільки було визнано, що будь-яка надмірно сильна зброя може завдати довгострокових збитків навколишньому середовищу. Запроваджено такий високий поріг оцінки збитків, тому в крайніх випадках повинен дотримуватися «Перший протокол».

Генеральна Асамблея змогла прийняти екологічні положення Першого протоколу лише тому, що це означало, що вони не поширюватимуться на ядерну зброю, тому що їх застосування, очевидно, спричинить серйозні наслідки, достатні для порушення цих положень [26].

Крім того, Генеральна Асамблея ООН прийняла Проект принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами. Цей проект принципів спрямований на посилення захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройним конфліктом, у тому числі за допомогою превентивних заходів для мінімізації шкоди, завданої навколишньому середовищу під час збройного конфлікту, і шляхом заходів з виправлення ситуації. Принципи поділені на декілька груп:

1) принципи загального застосування (заходи щодо посилення захисту навколишнього середовища, визначення охоронних зон, захист навколишнього середовища корінних народів, переміщення людей та інші)

2) принципи, застосовні під час збройного конфлікту (загальний захист природного середовища під час збройних конфліктів, застосування права збройних конфліктів до природного середовища, екологічні міркування, заборона репресалій і т.д.)

3) принципи, що застосовуються в умовах окупації (загальні зобов'язання держави-окупанта, стале використання природних ресурсів)

4) принципи, застосовні після збройного конфлікту (мирні процеси, обмін інформацією та надання доступу до неї, оцінка навколишнього середовища після збройного конфлікту та заходи з усунення шкоди) [27].

Аналізуючи існуючі норми міжнародного гуманітарного права, спрямовані на захист довкілля під час збройних конфліктів, можна дійти висновку, що існуюча правова система є достатньою та ефективною. Але для гарантії дотримання сторонами своїх зобов'язань необхідно створити окрему міжнародну організацію із захисту екологічних прав людини та охорони навколишнього природного середовища в умовах збройних конфліктів.

2.2. Захист екологічних прав корінних народів.

Принцип рівноправності та самовизначення народів, проголошений Статутом ООН, започаткував формування третього покоління прав людини, або, як їх ще називають колективні права людини. Сьогодні на його основі формується міжнародне право народів, складовою якого є також право корінних народів.

Особливістю ж корінних народів у всьому світі є органічний і глибокий зв'язок способу життя з навколишнім середовищем. Можна навіть сказати, що корінний народ з його життєвим укладом є одним з елементів навколишнього природного середовища в місцях їхнього традиційного розселення. І якісь негативні зміни в цьому середовищі неминуче призведуть до зникнення представників корінних народів через їх тісну прихильність і залежність від цієї екосистеми. Традиційне природокористування корінних народів орієнтоване на розумне та раціональне споживання природних ресурсів та органічно вписане в екосистему того чи іншого регіону як її природний елемент. Забезпечення та охорона екологічних прав корінних народів безпосередньо впливає на рівень, тривалість та якість їхнього життя. Без права традиційного природокористування, без доступу до земель та ресурсів корінні народи приречені на зникнення.

Екологічні права корінних народів - це сукупність прав представників корінних народів, які враховують їхній особливий зв'язок з навколишнім природним середовищем і забезпечують задоволення їхніх життєвих потреб при взаємодії з природою. Екологічні права корінних народів можна поділити на дві основні групи:

1) Загальні права, тобто права характерні для решти населення. Сюди можна віднести такі екологічні права, як: право на отримання достовірної інформації про стан довкілля; право на відшкодування збитків, заподіяних екологічним правопорушенням; право на сприятливе довкілля.

2) Специфічні права, тобто екологічні права, характерні лише представників корінних народів, які відображають їх особливий зв'язок із навколишнім середовищем і створені задля забезпечення їх життєдіяльності. Сюди відносяться такі права, як: право на традиційне природокористування і право на доступ до землі та ресурсів, що включають різні пільги і преференції під час полювання, рибальства, збирання, оленівництва і т.д [28].

Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулася в Ріо-де-Жанейро в червні 1992 року стала важливою подією для корінних народів та їхніх прав, пов'язаних з навколишнім середовищем. Конференція, або, як її ще називають, саміт Землі, визнала, що корінні народи і їхні громади відіграють вирішальну роль в управлінні та розвитку навколишнього середовища. Там було визнано важливість традиційних знань і практики корінних народів, і міжнародне співтовариство взяло на себе зобов'язання заохочувати, зміцнювати та захищати права, знання та практики корінних народів та їхніх громад.

Під час Саміту Землі корінні народи та неурядові організації зібралися в Карі-Ока (Бразилія) щоб поділитися своїми переживаннями про навколишнє середовище. Декларація Карі-Ока та Хартія Землі корінних народів, прийняті на цій зустрічі, виражали цінності корінних народів світу та визнавали їх особливий зв'язок із Землею. Об'єднаний голос корінних народів допоміг вплинути на результат саміту Землі [29].

Іншим важливим результатом Саміту Землі стало прийняття Конвенції про біологічну різноманітність. Конвенція визнає тісну залежність багатьох корінних громад від біологічних ресурсів і бажаність спільного використання вигод від використання традиційних знання, інновації та практики для збереження біологічного різноманіття, включаючи різноманіття видів.

Різноманітність видів важлива для природного функціонування екосистем, а виживання видів є показником здоров'я навколишнього середовища. Корінні народи вже втратили або ризикують втратити землі своїх предків та священні місця, багато з яких містять найбагатше у світі біорізноманіття.

Уряди держав, які прийняли Конвенцію про біологічне різноманіття, зобов'язані запровадити національне законодавство або внести зміни до їхніх конституцій, щоб забезпечити участь корінних народів у збереженні та сталому розвитку використання свого середовища.

Після Саміту Землі в 1992 році інтерес до прав корінних народів і навколишнього середовища продовжував зростати. Корінні та некорінні народи все більше усвідомлюють, що традиційні землі та природні ресурси необхідні для економічного та культурного виживання корінних народів.

Такі країни, як Канада, Австралія, Фінляндія, Бразилія та Філіппіни, вжили правових заходів які визнають права корінного населення на землю або мають встановлені правові процедури для участі корінного населення у земельних питаннях. Дедалі більше урядів вносять зміни до своїх національних конституцій, щоб визнати права корінних народів займати, володіти та управляти своїми традиційними землями та територіями. Багато країн створили міністерства навколишнього середовища та розробили національну екологічну політику. Але незважаючи на те, що деякі уряди зараз консультуються з корінними народами стосовно права на землю та навколишнє середовище, багато держав досі не запровадили закони чи політику, які передбачають право корінних народів на землю або сприяння участі корінних народів в екологічній політиці [29].

Міжнародна Організація Праці (МОП) виробила та прийняла у 1989 році Конвенцію № 169 про корінні народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах. У Конвенції найповніше відображається усе те, що необхідне для забезпечення виживання корінних народів, збереження та розвитку їхнього традиційного життя, культури та мови. При застосуванні положень Конвенції уряди враховують особливу важливість для культури та духовних цінностей відповідних народів їх зв'язку з землями чи територіями — або з тим та іншим, залежно від обставин, які вони займають або використовують іншим чином, і особливо важливість колективних аспектів цього зв'язку.

Важливу роль відіграють наступні положення конвенції стосовно захисту екологічних прав корінних народів:

1) Стаття 14: За відповідними народами визнаються права власності та володіння землі, які вони традиційно займають. Крім того, у разі потреби застосовуються заходи для гарантування цим народам прав користування землями, які зайняті не лише ними, але до яких вони мають традиційний доступ для здійснення їх життєво необхідної та традиційної діяльності. Особлива увага звертається на становище кочових народів і народів, що практикують перекладне землеробство. У разі потреби уряди вживають заходів для визначення меж земель, які традиційно займають відповідні народи, та для гарантування ефективної охорони їхніх прав власності та володіння. У межах національної правової системи встановлюються необхідні процедури вирішення спорів щодо землі з боку відповідних народів.

2) Стаття 15: Спеціальні заходи вживаються з охорони прав відповідних народів на природні ресурси, які стосуються їх земель. Ці права включають право зазначених народів на участь у користуванні та управлінні цими ресурсами та у їх збереженні. У випадках, коли держава зберігає за собою власність на мінеральні ресурси або ресурси земних надр або права на інші ресурси, що належать до земель, уряди встановлюють процедури або забезпечують збереження процедур, за допомогою яких вони проводять

консультації із зазначеними народами з метою з'ясування, чи наносяться, і якою мірою, збитки інтересам цих народів — до початку здійснення або до видачі дозволу на здійснення будь-яких програм з розвідки чи експлуатації таких ресурсів, що належать до їхніх земель. У міру можливості відповідні народи беруть участь у результатах такої діяльності та отримують справедливу компенсацію за будь-які збитки, які можуть бути заподіяні їм внаслідок такої діяльності [30].

Надзвичайно важливим кроком в захисті екологічних прав корінних народів стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 13 вересня 2007 Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів.

Декларація в розрізі екологічних прав закріплює наступні положення:

1) Стаття 26: Корінні народи мають право на землі, території та ресурси, якими вони традиційно володіли, які вони традиційно займали або тим чи іншим чином використовували або набули, а також право мати у власності, використовувати, освоювати або контролювати землі, території та ресурси, якими вони володіють з огляду на традиційне володіння або інше традиційне заняття або використання, а також ті, які вони набули іншим способом. Держави забезпечують юридичне визнання та захист таких земель, територій та ресурсів. Таке визнання здійснюється з належною повагою до звичаїв, традицій та систем землеволодіння відповідних корінних народів.

2) Стаття 29: Корінні народи мають право на збереження та охорону навколишнього середовища та родючості їхніх земель або територій та ресурсів. Держави створюють та здійснюють програми допомоги для корінних народів з метою забезпечення такого збереження та охорони без будь-якої дискримінації, здійснюють дієві заходи щодо недопущення зберігання небезпечних матеріалів на землях або територіях корінних народів або вивозу небезпечних матеріалів на землі або території корінних народів без їхньої вільної, попередньої та усвідомленої згоди, вживають також дієвих заходів для забезпечення, у разі необхідності, належного впровадження програм моніторингу, збереження та відновлення здоров'я корінних народів у тому

вигляді, як вони розробляються та здійснюються народами, які зазнали негативного впливу таких матеріалів.

3) Стаття 32: Корінні народи мають право визначати пріоритети та розробляти стратегії освоєння або використання своїх земель чи територій та інших ресурсів. Держави добросовісно консультуються та співпрацюють із відповідними корінними народами через їхні представницькі інституції з метою отримати їхню вільну та усвідомлену згоду до затвердження будь-якого проекту, який зачіпає їхні землі або території та інші ресурси, особливо у зв'язку з освоєнням, використанням або розробкою корисних копалин, водних або інших ресурсів, забезпечують ефективні механізми справедливого та чесного відшкодування у зв'язку з будь-якою такою діяльністю, та вживають належних заходів для пом'якшення її негативних наслідків для навколишнього середовища, економіки, суспільства, культури та духовного розвитку [31].

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В СФЕРІ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.

Поняття екологічних прав включає сукупність повноважень, прав та обов'язків у галузі природокористування та охорони навколишнього середовища. При цьому суб'єктами екологічних прав є не тільки громадяни і громадські організації, а й приватний сектор, і держава. Відповідно до цієї точки зору екологічні права розуміються в широкому сенсі, що включає право володіння природними ресурсами, право природокористування, а також участь у культурно-оздоровчих заходах, туризм, спорт, природокористування та ін.

Екологічні права людини входять до групи невід'ємних прав людини, виникають з моменту народження і припиняються після смерті людини і прирівнюються до права на життя, на особисту свободу і недоторканність, на недоторканність особистого життя, свободу пересування тощо. Тобто людина не може бути позбавлена цих прав. Екологічні права самостійні за змістом та виступають у контексті особистих, політичних, культурних та соціально-економічних прав того чи іншого рівня. Наприклад, участь громадян у прийнятті рішень, що мають екологічне значення, має як політичне, так і екологічне значення.

Таким чином, можна прийти до Конституції України задля розгляду місця екологічних прав людини в українській правовій системі. Перш за все слід звернути увагу на статтю 13 Конституції України:

- Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.

- Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією [32].

Аналізуючи дану статтю можна дійти висновку, що титульний володілець природних ресурсів в Україні – Українській народ, а відповідно з цього слідує і екологічні права громадян.

Стаття 50 Конституції України закріплює наступне: кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [32].

Також звернемося до Закону України Про охорону навколишнього природного середовища. Так, одним із основних принципів охорони навколишнього середовища (згідно статті 3 Закону) є гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей. Крім того, стаття 5 цього ж Закону закріплює здоров'я і життя людей, як об'єкт правової охорони навколишнього природного середовища, який підлягає державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки. Стаття 9 даного Закону надає перелік екологічних прав людини, згідно якої кожний громадянин України має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;

в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

є) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля;

ж) одержання екологічної освіти;

з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом;

і) участь у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки [33].

Не менш важливою є стаття 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», бо саме в ній закріплюється захист прав громадян України у галузі охорони навколишнього природного середовища. Відповідно Україна гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Місцеві ради, органи державної влади в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів зобов'язані надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі

у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України [34].

Розділом 3 ЗУ Про охорону навколишнього природного середовища визначаються повноваження рад у галузі охорони навколишнього природного середовища. Відповідно Верховна Рада:

- визначає основні напрями державної політики у галузі охорони навколишнього природного середовища,
- затверджує загальнодержавні екологічні програми та укази Президента України про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації,
- вирішує інші питання у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до Конституції України.

В свою чергу місцеві ради несуть відповідальність за стан навколишнього природного середовища на своїй території і в межах своєї компетенції мають низку повноважень: забезпечення реалізації екологічної політики України, екологічних прав громадян, інформування населення про стан навколишнього природного середовища, функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем, затвердження місцевих екологічних програм, організація роботи по ліквідації екологічних наслідків аварій, здійснення контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища та інші [33].

В українському законодавстві немає визначення поняття захисту екологічних прав громадян. Зазначається лише, що порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України. Захист екологічних прав реалізується у межах процесуально-правових гарантій їх забезпечення, тобто у визначених

законодавством порядках здійснення екологічних прав та звернення до органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, судів за сприянням у реалізації таких прав, а також за захистом порушених прав.

В розрізі питання захисту екологічних прав громадян слід розглянути існуючі форми такого захисту в Україні:

- нормативна форма захисту екологічних прав, яку забезпечує законодавча влада (право на звернення громадян до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за захистом своїх прав). Конституційний Суд України також певним чином здійснює нормативну форму захисту шляхом вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів про екологічні права Конституції України і дає їх тлумачення. У випадках, коли використані всі національні засоби правового захисту, кожен має право звертатися за захистом своїх порушених прав і свобод до відповідних органів міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [35].

- адміністративна форма захисту екологічних прав, яка передбачає розгляд звернень громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Кожна людина має право направляти індивідуальні чи письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до посадових та службових осіб шляхом подання заяв (клопотання) про усунення шкідливих дій чи бездіяльності, що порушують екологічні права. Порядок таких звернень визначається Законом України «Про звернення громадян». Зокрема, положеннями статей вищевказаного Закону України передбачено, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації

своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

- судова форма захисту екологічних прав – основний вид захисту прав та свобод людини і громадянина. Скарга чи позов до суду може бути подано як самим громадянином, права якого порушені, так і його представником, або громадським об'єднанням. Повноваження громадськості щодо подання позовів до суду у справах з питань охорони довкілля, захисту прав громадян та суспільного екологічного інтересу визначені Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 21), «Про природно-заповідний фонд України», «Про відходи», в інших законах та в Орхуській конвенції [36].

Говорячи про проблеми захисту екологічних прав людини слід розпочати з найпоширенішого питання обізнаності населення. Проблематичним є те, що в Україні поки не сформоване громадянське суспільство, а тому рівень правосвідомості громадян (у тому числі з питань своїх екологічних прав) є доволі низьким, а через це люди не дуже активно беруть участь у захисті екологічних прав. До цієї проблеми також додається необізнаність громадян у правильному формуванні позовних вимог, яка перешкоджає якісному захисту в судовій системі.

Вирішенням цієї проблеми частково є надання безоплатної правової допомоги громадянам, але доступ до неї мають не всі, тому доречно було б запровадити окрему категорію безоплатної правової допомоги громадянам, які звертаються за допомогою у захисті свого життя та здоров'я (в тому числі захисті екологічних прав).

Стосовно необізнаності та недостатнього рівня правосвідомості громадян з екологічних прав, держава має проводити акції та програми роботи з громадськістю задля забезпечення знання громадянами своїх екологічних прав, вміння їх захистити та виконання своїх екологічних обов'язків. Ця роль також може належати і діяльності громадських організацій (у вигляді проведення акцій, заходів захисту навколишнього природного середовища та

людини в ньому) та освітніх закладів (шляхом введення додаткових курсів із захисту довкілля, екологічних прав та обов'язків людини в Україні).

Звичайно, потребує змін і законодавство України в питаннях захисту екологічних прав громадян, як приклад, шляхом створення нового узагальнюючого акту, який би описував сутність екологічних прав громадян, їх види, особливості, гарантії та шляхи забезпечення, форми і методи захисту.

Іншою великою проблемою є перевантаженість українських судів, саме тому доречним було б створення або окремих екологічних судів, або окремих спеціалізованих екологічних палат в національних судах загальної юрисдикції, які б займалися справами, пов'язаними із захистом навколишнього природного середовища та екологічних прав людини. Така практика існує в багатьох країнах світу, за приклад можна взяти Австралію або Нову Зеландію.

В Австралії діє Суд Землі та Довкілля, є частиною державної судової системи, його рішення переглядаються як цивільними, так і кримінальними апеляційними судами та Верховним судом, але він зберігає високий ступінь незалежності у своїй діяльності та рішеннях. Цей суд, заснований в 1980 році, визнаний одним з найбільш далекоглядних і успішних завдяки застосованим інноваціям, передовому досвіду та наданні порад іншим екологічним судам у всьому світі. Суд Землі та Довкілля має 6 суддів і 21 комісара з науково-технічних питань і має дуже широку та виключну юрисдикцію над питаннями навколишнього середовища, планування землекористування та розвитку [37].

Екологічний суд Нової Зеландії також визнаний одним із найкращих у всьому світі. До його складу входять 9 суддів з питань довкілля, які пройшли юридичну підготовку, і 15 уповноважених з питань навколишнього середовища, які пройшли підготовку в різних науково-технічних, бізнесових та сільськогосподарських галузях, а також у медіації. Він обслуговує всю країну з трьома реєстрами в різних частинах островів і має можливість проводити слухання в цих реєстрах. Це дозволяє Екологічному Суду створити послідовну національну екологічну юриспруденцію для всіх громадян,

включаючи корінне населення маорі, будучи при цьому географічно доступним [37].

Звичайно, ще однією проблемою забезпечення екологічних прав громадян в Україні є повномасштабна війна, що зумовлює складність їх захисту через:

- пошкодження та знищення природних ресурсів в результаті бойових дій, що особливо актуально для значної території країни;

- неможливість використання природних ресурсів за цільовим призначенням; - вчинення країною-агресором злочинів проти довкілля, які важко задокументувати внаслідок їх масового вчинення на територіях ведення активних бойових дій;

- неможливість оцінити весь обсяг заподіяної агресивними діями РФ екологічної шкоди, що заподіяна громадянам як власникам та користувачам природних ресурсів.

Захистом екологічних прав в умовах війни займається і Національна Поліція України. До завдань, які виконують працівники поліції в розрізі захисту екологічних прав людини можна віднести:

- належну фіксацію правопорушень, пов'язаних з посяганням на право власності на природні ресурси та право природокористування громадян (наприклад, щодо захоплення земельних ділянок сільськогосподарського призначення);

- посилення роботи на деокупованих територіях з метою виявлення кримінальних правопорушень проти довкілля;

- забезпечення обмеження доступу громадян до використання окремих природних ресурсів з метою захисту їх життя та здоров'я від впливу вибухонебезпечних предметів [38].

Фіксацією екологічних злочинів РФ на національному рівні також займається Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державна екологічна інспекція України, Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів, Уповноважений

Верховної Ради України з прав людини, онлайн-ресурси які фіксують злочини проти довкілля: чат-бот SaveEcoBot, чат-бот ЕкоШкода, застосунок ЕкоЗагроза, застосунок «Екоінспектор 2» (Ecoinspector 2), який автоматично генерує звернення та повідомляє про екологічні злочини Держекоінспекцію [39].

Фахівці із міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» з початку війни обстежують місця злочинів росіян – беруть проби ґрунту, фіксують все на фото та відео. Щоб зібрати дані та зафіксувати випадки екоциду, експерти виїжджають на місце вчинення злочину – це або деокуповані території, або ж місця влучання російських ракет. Говорити про перспективи відшкодування екологічних збитків та порушення екологічних прав людини важко, бо на сьогодні доступні лише декілька механізмів реагування на порушення державами міжнародних норм під час війни та вирішення питання щодо компенсації шкоди, завданої довкіллю, такі як: Міжнародний суд ООН (рішення та висновки Міжнародного суду ООН в екологічних спорах важливі для тлумачення міжнародних угод, а також фіксують норми звичаєвого права), Міжнародні кримінальні трибунали, Компенсаційна комісія ООН [40, с. 24].

Таким чином, можна дійти висновку, що в Україні, не дивлячись на повномасштабну війну, існує та діє механізм захисту екологічних прав людини, які закріплюються Конституцією та Законами України. Даний механізм потребує певних змін, як в законодавчому форматі, так і в виконавчому.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, можна сказати, що тенденція закріплення екологічних прав людини розпочалася з прийняттям Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 р., з того моменту концепція екологічних прав людини йде світом. З того часу кількість національних конституцій, які передбачають екологічні права, значно зростає. Якщо у 1994 р. трохи більше 60 країн ухвалили конституційні положення про охорону навколишнього середовища, то в даний час із 193 держав-членів ООН у конституціях більш ніж 160 держав у тій чи іншій формі закріплені екологічні права людини.

Сьогодні можна стверджувати, що світовою спільнотою досягнуто консенсусу щодо чотирьох видів екологічних прав людини:

- 1) право на сприятливе довкілля;
- 2) право на доступ до екологічної інформації;
- 3) право на участь громадськості у прийнятті рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища;
- 4) право на доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.

При цьому перший вид є матеріальним правом, а три наступні – процесуальними правами людини.

Захист екологічних прав людини можливий як на універсальному рівні (договірні органи з прав людини, створені при ООН та спеціальні процедури Ради ООН з прав людини), так і на регіональному рівні (в рамках регіональних систем захисту прав людини) та національному.

Рада Європи, як провідна міжнародна організація з прав людини на європейському континенті, визначає одним із своїх пріоритетів права людини та навколишнє середовище. В документах Ради Європи надається таке визначення поняття «довкілля»: природні ресурси як абіотичні, так і біотичні, такі як повітря, вода, ґрунт, фауна, флора та взаємодія між тими ж факторами; майно, що є частиною культурної спадщини; і характерні аспекти ландшафту.

Недаремно згадується дане поняття, бо поступово з'явилася така категорія прав як «право на довкілля».

В ЄКПЛ та в додаткових протоколах до неї немає жодного положення, яке б прямо вказувало на право на здорове довкілля. Проте Європейський суд з прав людини визнав у своїй практиці і Європейської комісії, що певні види погіршення навколишнього середовища з серйозними наслідками для окремих осіб або навіть нездатність органів державної влади надати інформацію щодо екологічних ризиків яким піддаються окремі особи, можуть становити порушення певних прав, захищених положеннями Конвенції.

З точки зору прав людини, право на здорове та якісне довкілля є основним правом, характеристики якого не змінюються з плином часу або внаслідок зміни обставин. Основні права людини є невідчужуваними, і ця невідчужуваність також стосується права на здорове навколишнє середовище.

Поряд з правом на життя, закріпленим у статті 2 (1) Конвенції, передбачено право на приватне та сімейне життя. оскільки саме стаття 8 (1) найбільш часто використовувалася у випадках, пов'язаних із заподіянням шкоди навколишньому середовищу в результаті забруднення. Еволюційне тлумачення Судом цих концепцій дозволило відшкодувати ці збитки, завдані середовищу, а відповідно зміст екологічних прав людини певним чином підпадає під поняття «право на життя», «приватне життя» та «сімейне життя».

Говорячи про захист екологічних прав людини, обов'язково слід звернути увагу на практику ЄСПЛ. Загалом можна визначити такі важливі напрямки рішень, прийнятих ЄСПЛ в контексті захисту екологічних прав: в яких згадується право особи на довкілля; в яких згадується принцип запобіжного забезпечення; в мотивуванні яких посилаються на Орхуську конвенцію про доступ до інформації, участі громадськості в прийнятті рішень та доступу до правосуддя з екологічних питань.

Звернення до Суду з екологічними справами здійснюється на тій підставі, що несприятливі екологічні фактори стали причиною порушення одного з їхніх прав людини, захищених Європейською конвенцією з прав

людини. Практика Суду включає в себе втручання в право на життя, право на повагу до приватного і сімейного життя, а також до житла, право на справедливий судовий розгляд і доступ до суду, право отримувати і поширювати інформацію та ідеї, право на ефективний засіб правового захисту і право на мирне володіння своїм майном.

Говорячи про Європейський Союз, слід зазначити що в екологічному законодавстві ЄС наразі формується механізм гарантій екологічних прав, створені правові інструменти, що дозволяють забезпечити їх реалізацію, свідчить про непряме визнання ЄС екологічних прав особистості.

Новий стимул розвитку механізму захисту екологічних прав на рівні ЄС надала Шоста програма дій Співтовариства в сфері навколишнього середовища, затверджена Рішенням Європейського парламенту і Ради № 1600/2002/ЄС від 22 липня 2002 р.

Щодо ООН, дана міжнародна організація активно розвивається в напрямку захисту екологічних прав людини. У резолюції A/76/L.75, прийнятій 28 липня 2022 року (далі – Резолюція), Генеральна Асамблея:

- 1) визнала право на чисте, здорове та стійке довкілля як право людини,
- 2) зазначила, що це право пов'язане з іншими правами та чинним міжнародним правом,
- 3) підтвердила, що просування цього права вимагає повного виконання багатосторонніх екологічних угод, заснованих на принципах міжнародного екологічного права,
- 4) закликала держави, міжнародні організації, підприємства та інші зацікавлені сторони приймати політичні рішення, посилювати міжнародне співробітництво, зміцнювати потенціал і продовжувати ділитися найкращими практиками, щоб посилити зусилля, спрямовані на забезпечення чистого, здорового та сталого довкілля для всіх.

Аналізуючи існуючі норми міжнародного гуманітарного права, спрямовані на захист довкілля під час збройних конфліктів, можна дійти висновку, що існуюча правова система не є достатньою та ефективною.

Необхідно сформулювати окремий міжнародно-правовий документ, у якому конкретно обговорювалися б питання захисту довкілля та забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів, у якому довкілля розглядатиметься як жертва війни. Для гарантії дотримання сторонами своїх зобов'язань необхідно створити окрему міжнародну організацію із захисту екологічних прав людини та охорони навколишнього природного середовища в умовах збройних конфліктів.

Екологічні права людини особливо тісно взаємопов'язані з корінними народами. Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку, що відбулася в Ріо-де-Жанейро в червні 1992 року стала важливою подією для корінних народів та їхніх прав, пов'язаних з навколишнім середовищем.

Наразі право корінних народів брати участь у використанні, управлінні та збереженні природних ресурсів визнається в Конвенції № 169 Міжнародної організації праці. Надзвичайно важливим кроком в захисті екологічних прав корінних народів стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 13 вересня 2007 Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, в тому числі з акцентом на екологічні права корінних народів світу.

В Україні, не дивлячись на повномасштабну війну, існує та діє механізм захисту екологічних прав людини, які закріплюються Конституцією та законами України. Однак на основі проведеного дослідження ми можемо зазначити, що даний механізм потребує вдосконалення, зокрема:

1) шляхом проведення заходів щодо підвищення рівня правосвідомості громадян з екологічних прав, шляхом проведення акцій та програм роботи з громадськістю задля забезпечення знання громадянами своїх екологічних прав, вміння їх захистити та виконання своїх екологічних обов'язків. Ця роль також може належати і діяльності громадських організацій (у вигляді проведення акцій, заходів захисту навколишнього природного середовища та людини в ньому) та освітніх закладів (шляхом введення додаткових курсів із захисту довкілля, екологічних прав та обов'язків людини в Україні).

2) створення нового узагальнюючого акту, який би описував сутність екологічних прав громадян, їх види, особливості, гарантії та шляхи забезпечення, форми і методи захисту.

3) створення або окремих екологічних судів, або окремих спеціалізованих екологічних палат в національних судах загальної юрисдикції, які б займалися справами, пов'язаними із захистом навколишнього природного середовища та екологічних прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Human rights and the environment, a priority for the Council of Europe
URL: <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/humanrights-environment> .
2. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment URL: <https://rm.coe.int/168007c079> .
3. Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі: : міжнародний документ від 19.09.1979 року
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text .
4. Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law
URL: <https://rm.coe.int/168007f3f4> .
5. Європейська ландшафтна конвенція: міжнародний документ від 20.10.2000 № ETS N 176 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_154
6. Bîrsan C., Convenția europeană a drepturilor omului. Comentariu pe articole, C.H. Beck. Bucharest. 2005. 1920 p.
7. Wolf S., Stanley N. On Environmental Law. Routledge Cavendish. 2003. 620 p.
8. Sudre F. La protection du droit a l'environnement par la Convention européenne des droits de l'homme. Vol. Communauté européenne et environnement, colloque. Angers, october 1994. Documentation française. 1997. 126 p.
9. Державна екологічна інспекція України. Офіційний веб сайт. URL: <https://www.dei.gov.ua/>
10. Guide to the case-law of the European Court of Human Rights URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng.
11. CASE of di Sarno and others v. Italy URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-108480%22%5D%7D>.
12. Folkman et autres c. Republique Tcheque URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-76737%22%5D%7D>.

13. CASE of Grimkovskaya v. Ukraine URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:\[%22UKR%22\],%22apno%22:\[%2238182/03%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-174565%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22UKR%22],%22apno%22:[%2238182/03%22],%22documentcollectionid%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-174565%22]}).

14. Навколишнє середовище і право ЄС URL: <https://pravo.ua/articles/okruzhajushhaja-sreda-i-pravo-es/>.

15. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

16. Хартія основних прав Європейського Союзу URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.

17. Директива 2003/4/ЄС про доступ громадськості URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32003L0004>.

18. Директива 2011/92/ЄС про оцінку впливу деяких державних і приватних проєктів на навколишнє середовище URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ga/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0092>.

19. Директива 2010/75/ЄС про промислові викиди URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32010L0075>.

20. Захист екологічних прав людини у праві Європейського Союзу URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_union_law/zakhyst-ekologichnykh-prav-lyudyny-u-pravi-evropeyskogo-soyuzu/.

21. What is the Right to a Healthy Environment? - Information Note URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/UNDP-UNEP-UNHCHR-What-is-the-Right-to-a-Healthy-Environment.pdf>.

22. The human right to a clean, healthy and sustainable environment URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3982508?ln=en>.

23. Human-Rights-and-the-Environment
URL: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-03/Human-Rights-and-the-Environment.pdf>

24. OHCHR and climate change URL: <https://www.ohchr.org/en/climate-change>.

25. Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml

26. Kolobaeva S. S. Protection of human ecological rights in humanitarian law. *Young scientist - International scientific journal*. 2020. No. 51 (341). P. 225-228.

27. United Nations General Assembly: Protection of the environment in relation to armed conflicts
URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g19/153/11/pdf/g1915311.pdf?token=5UIjE3OfyadoJMkaYf&fe=true>

28. Поняття та зміст права корінних народів на традиційне природокористування у міжнародному праві URL: https://pravo.studio/pravo-ohranyi-mejdunarodnoe/ponyatie-soderjanie-prava-korennyih-narodov-103266.html#google_vignette

29. Indigenous Peoples and the Environment URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/GuideIPleaflet10en.pdf>

30. Конвенція про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах
URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml

31. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Міжнародний документ від 13.09.2007 року № 61/295 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text

32. Конституція України: Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

33. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 року № 1264-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

34. Екологічні права та обов'язки громадян URL: <https://jurists.lviv.ua/articles/environmental-rights-full.php>

35. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: наукове видання. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2021. 148 с.

36. Бузунко О. А. Судовий захист екологічних прав людини. П'ятдесят другі економіко-правові дискусії (юридичне спрямування): Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, м. Львів, 27 жовтня 2020 року: тези доповіді. Львів, 2020. С. 56–59.

37. Environmental Courts and Tribunals: A Guide for Policy Makers URL: <https://www.ajne.org/sites/default/files/resource/publications/7182/unep-ects-guide.pdf>.

38. Кирєєва І. В. Захист екологічних прав громадян працівниками поліції в умовах воєнного стану. Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2023 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т. внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 52-53.

39. Куди можна звернутися для фіксації екологічних злочинів росії: алгоритм дій URL: <https://girska-gromada.gov.ua/news/1677494801/>

40. Воєнні дії на сході України - цивілізаційні виклики людству. Львів: ЕПЛ, 2015. 136 с.